

Список використаних джерел:

1. Хайек Ф.А. фон. Право, законодательство и свобода: современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / пер. с англ. Москва : ИРИСЭН. 2006. 644 с.
2. Рішення ЄСПЛ від 24 березня 1988 року у справі «Ольссон проти Швеції» (“OLSSON v. SWEDEN” (No.1), заява № 10465/83. URL: www.univie.ac.at/bimtor/.../ecthr_1988_olsson_vs_sweden.
3. Бондарь Н.С. Правовая определенность – универсальный принцип конституционного нормоконтроля. *Конституционное и муниципальное право*. 2011. № 11. С. 4–10.
4. Спільний висновок № 588/2010 Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) щодо Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ухвалений Венеціанською Комісією на 84-ому пленарному засіданні (Венеція, 15–16 жовтня 2010 р.). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU10109.html.
5. Fuller L. *The Morality of Law* / Lon L. Fuller Yale University Press, 1969. P. 56 (262 p.), Radbruch G. *Rechtsphilosophie*. (Studienausgabe Herausgegeben von Ralf Dreier und Stanley L. Paulson, C. F. Muller / Heidelberg) / перевод с немецкого докт. юрид. наук, проф. Ю.М. Юмашева. Москва : Международные отношения, 2004. 240 с.
6. Справа № 761/41393/17. Архів Шевченківського районного суду м. Києва за 2017 р.
7. Справа № 760/18306/18. Архів Солом'янського районного суду м. Києва за 2018 рік.
8. Цесар І. Принцип правової визначеності у діяльності органів державної влади. *Юридична Україна*. 2011. № 1. С. 41–47.

НЕСТЕРЦОВА-СОБАКАРЬ О. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.958

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.24>**ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ЗМІСТ ПРИНЦИПІВ
ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ**

У статті здійснено ще один крок до поглиблення знань про зміст принципів цивільного процесу. У статті зроблено спробу переглянути усталені підходи щодо з'ясування сутності, змісту та значення вихідних засад (принципів) цивільного судочинства в регулюванні процесуальної діяльності та процесуальних відносин, забезпеченні у складі всієї галузі всебічного вирішення завдань і досягненні цілей правосуддя в цивільних справах.

Зроблено акцент на принципах та визнанні їх важливою сутнісною характеристикою цивільного процесу, адже вони, по-перше, володіють безпосередньою регулюючою властивістю, по-друге, виступають мірилом праворозуміння і основою правозастосування, по-третє, безпосередньо впливаючи на правосвідомість, суб'єктивні уявлення, формування правових ідей, опосередковано сприяють розробці нових нормативно-правових актів, по-четверте, здійснюють гарантуючу функцію, оскільки покликані забезпечувати реалізацію цілей і завдань цивільного судочинства.

Виділено три етапи в еволюції поглядів на зміст принципів цивільного процесу України, а саме: імперський, радянської доби та сучасний. При цьому серед вчених не було єдності поглядів у трактуванні процесуальних принципів, водночас однотайною була думка про їх значущість як основоположних засад цивільного судочинства та необхідність законодавчого закріплення.

Підкреслено значущість реформи цивільного судочинства 1864 року, що дало змогу закріпити в цивільному процесуальному законодавстві відповідні принципи, але й породило кілька протиріч, серед яких, зокрема, й те, що демократичні принципи цивільного процесу, закладені судовою реформою, зіткнулися з відсутністю незалежності судової влади в умовах самодержавної монархії. Реформа цивільного судочинства дала змогу законодавчо закріпити принципи цивільного процесу, сформувані остаточне уявлення про їх особливості, роль та шляхи реалізації.

З'ясовано сутність та зміст процесуальних принципів через призму судової реформи 1864 року, положень Цивільних процесуальних кодексів УРСР та незалежної України.

Ключові слова: *статут цивільного судочинства, судово реформа, цивільний процес, кодифікація, судоустрій, принцип, принципи цивільного процесу.*

Nestertsova-Sobakar O. V. The evolution of views on the content of the principles of the civil process of Ukraine

The article takes another step to deepening the knowledge of the content of the principles of the civil process. The article attempts to review the established approaches to clarify the nature, content and value of the original principles (principles) of civil justice in the regulation of procedural activities and procedural relations, to ensure the complete solution of problems and achieve the goals of justice in civil matters.

Emphasis is placed on the principles and recognition of them as an important essential characteristic of the civil process, which, first, have a direct regulatory property; second, they serve as a measure of legal understanding and the basis of law enforcement; third, by directly influencing justice, subjective perceptions, the formation of legal ideas, indirectly contribute to the development of new legal acts; fourthly, they carry out the guarantee function, since they are intended to ensure the realization of the aims and objectives of civil justice.

There are three stages in the evolution of views on the content of the principles of the civil process of Ukraine, namely: imperial, Soviet era and modern. However, there was no consensus among scholars in interpreting procedural principles, but at the same time unanimous was the idea of their importance as the fundamental principles of civil justice and the need for legislative consolidation.

The importance of the civil justice reform of 1864 underlined the importance of enshrining the relevant principles in civil procedural law, but at the same time gave rise to several contradictions, including the fact that the democratic principles of the civil process, enshrined in judicial reform, were faced with the lack of independence. monarchy. The reform of civil justice has allowed to legally consolidate the principles of the civil process, to form a definitive understanding of their peculiarities, role and ways of implementation.

The essence and content of the procedural principles have been clarified through the lens of the judicial reform of 1864, the provisions of the Civil Procedure Codes of the USSR and independent Ukraine.

Key words: *civil procedure statute, judicial reform, civil process, codification, judiciary, principle, principles of civil process.*

Вступ. Однією з актуальних проблем сучасної юридичної науки є з'ясування сутності та змісту принципів цивільного процесу, що є не випадковим, адже саме в принципах відображена його сутність у всьому різноманітті. Будучи основними, системоутворюючими нормами цивільного процесуального законодавства, принципи регулюють суспільні відносини, що складаються між судом та іншими учасниками процесу під час розгляду і вирішення цивільних справ у судах загальної юрисдикції.

Принципи закріплюють положення, що визначають зміст правосуддя, і виступають критерієм правомірності поведінки учасників цивільних процесуальних правовідносин, визначають структуру всіх процесуальних норм, стадій та інститутів і спрямовують процесуальну діяльність на досягнення цілей та завдань, що поставлені державою перед правосуддям у цивільних справах [1, с. 104].

Саме принципи цивільного процесу становлять його стрижневу основу та визначають вихідні засади, відображаючи головні якісні особливості. Без принципів неможливо усвідомити необхідність вдосконалення цивільного процесуального законодавства, з'ясувати сутність процесуального права як специфічного соціального регулятора.

Попри те, що спільним для вчених є трактування принципів права як основних або вихідних засад, у з'ясуванні їх сутності та змісту науковці по-різному конкретизують і визначають це поняття.

Повсякчас принципи цивільного процесу стають предметом пильної уваги вчених різних історичних періодів, оскільки саме з них починається цивільне провадження, зароджуються новітні підходи до вирішення проблемних питань процесуальної науки.

З цього приводу слушно наголошує М.П. Курило, що для вітчизняної процесуальної думки проблематика принципів завжди була і залишається однією з центральних у дослідженнях правосуддя в цивільних справах [2, с. 34]. Їм присвячені роботи вчених різних періодів, зокрема: А.Х. Гольмстена, Є.В. Васьковського, І.Є. Енгельмана, К.І. Малишева, Є.О. Нефедьєва, Т.М. Яблочкова, Н.А. Гредескула та ін. У період панування радянської влади на згадану проблему звертали увагу О.П. Клейнман, В.М. Семенов, С.В. Курильов, Р.Е. Гукасян, В.С. Букіна, Й.М. Резніченко, А.А. Ференс-Сороцького. В нинішніх умовах дослідженню сутності, змісту та класифікації принципів цивільного судочинства присвячено роботи В.Ю. Мамницького, М.П. Омельченко, А.В. Андрушко, О.В. Рожнова, О.В. Шутенко, М.М. Ясинок, С.О. Волосенко, Г.П. Тимченко, С.Н. Абрамова, П.П. Гурєва та інших вчених.

Праці вказаних вчених помітно вплинули на формування концептуального уявлення про вихідні засади цивільного судочинства, проте неодноразові зміни в чинному процесуальному законодавстві ставлять на порядок денний питання перегляду усталених підходів до з'ясування їх сутності, змісту та значення в регулюванні процесуальної діяльності та процесуальних відносин, забезпеченні у складі всієї галузі всебічного вирішення завдань і досягненні цілей правосуддя в цивільних справах.

Постановка завдання. Мета статті полягає у перегляді усталених підходів до з'ясування сутності, змісту та значення вихідних засад (принципів) цивільного судочинства в регулюванні процесуальної діяльності та процесуальних відносин, забезпеченні у складі всієї галузі всебічного вирішення завдань і досягненні цілей правосуддя в цивільних справах.

Результати дослідження. Отже, головним підґрунтям системи норм цивільного процесуального права, центральним поняттям, основою системи процесуальних законів є відповідні принципи. Останні вченими розуміються як «фундаментальні положення, керівні ідеї, закріплені в нормах права. Принципи пронизують усі цивільно-процесуальні інститути і визначають побудову цивільного процесу, забезпечують постановлення законних і обґрунтованих рішень та їх виконання» [3, с. 15–16; 4, с. 62].

З огляду на тенденції становлення цивільного процесу в Україні вчені традиційно виділяють три умовних періоди, які окреслюють періодизацію розвитку вчення про сутність та зміст принципів цивільного судочинства. Зокрема, для першого етапу характерним є формування основних правових, процесуальних положень, у тому числі першоджерел

принципів цивільного судочинства, що бере свої витoki у римському приватному праві. Другий етап безпосередньо пов'язаний із судовою реформою 1864 року, а третій охоплює становлення новітньої правової доктрини та формує передумови для подальшого розвитку процесуального законодавства, за часовими рамками окреслено його початок 90-ми роками ХХ століття [5, с. 26].

Разом із тим названа періодизація розвитку вчення про сутність та зміст принципів цивільного судочинства здається неповною без виділення окремого періоду, окресленого рамками панування «радянської» доктрини впливу на основні інститути цивільного процесуального права.

Не зменшуючи ролі римського приватного права на еволюцію відповідних процесуальних принципів та у безпосередньому впливі на сучасне цивільно-процесуальне законодавство України заклавши основу всього цивільного судочинства, відправною точкою все ж таки доречно вважати судову реформу 1864 року.

Визначальні засади цивільного судочинства стали формуватися ще задовго до ХІХ ст. та відомих реформ. Зокрема, деякі вчені вважають, що в ХVІ ст. відбулося остаточне закріплення переходу від змагальної форми судового процесу, характерної для ранньофеодальної монархії, до форми слідчої [6, с. 137]. Інші автори, навпаки, вважають, що майже до ХVІІ ст. процесуальне законодавство і практика розвивалися шляхом поступового збільшення питомої ваги розшуку на шкоду так званого суду, тобто поступово здійснювалася заміна змагального принципу слідчим [7, с. 237]. Інші дослідники вважають, що як такої заміни змаганням слідством не відбулося, але змагальний процес практично втратив своє колишнє значення. Наприклад, С.В. Юшков зазначав, що в цей період змагальна форма судочинства застосовувалася під час розгляду тільки менш важливих справ і, відповідно, в усіх інших випадках – слідча [8, с. 303].

Однак саме судова реформа 1864 року заклала головні засади, що визначили усю систему судоустрою та цивільного судочинства, а саме: 1) виокремлення влади судової від виконавчої; 2) введення в цивільні справи змагального процесу; 3) гласність судочинства; 4) введення в цивільні справи словесної системи; 5) вирішення справ цивільних по суті у двох тільки інстанціях; 6) розгляд касаційних порядком остаточних рішень судових місць, у разі явного порушення або неправильного застосування закону.

Головні засади цивільного судочинства отримали свій розвиток у загальних положеннях (ст. 1-28) Статуту цивільного судочинства. Крім того, головним здобутком цієї реформи стало закріплення вперше в цивільному процесуальному законодавстві відповідних принципів, серед яких: змагальність, гласність, відкритість, рівність сторін, вільна оцінка доказів судом, можливість апеляції та касації.

Поступова зміна моделі цивільного процесу проходила еволюційно і йшла слідом за трансформацією державної влади. При цьому реформа цивільного судочинства відбувалася в напрямках проникнення слідчих засад у змагальну модель процесу та, відповідно, змагальності у слідчу його форму.

Основним і кардинальним напрямом судової реформи 1864 року у сфері цивільного судочинства стало введення змагального порядку судочинства, а також закріплення принципів гласності та усності процесу.

Принципу змагальності відводилося особливе значення в організації цивільного судочинства, що підтримувалося усіма відомими на той час вченими-процесуалістами. Так, А. Гольмстен вважав, що «змагальні засади цивільного судочинства є принципом законодавчої політики, через який права сторін рішуче переважають над офіційними обов'язками суду» [9, с. 130–131].

Закріплення усності і гласності також стало важливою віхою у формуванні нового змагального процесу. Усне судочинство, як уже зазначалося, відрізняється видовищністю, а також дає змогу безпосередньо стежити за перебігом процесу всіма зацікавленими особами і сторонніми спостерігачами. У зв'язку з цим закономірним є закріплення також принципу гласності процесу. А.Х. Гольмстен зазначав, що гласність у всіх цих випадках

є однією з істотних гарантій правосуддя; контроль громадської думки – доцільний контроль, та й необхідна до суддів довіра навіюється суспільству лише тоді, коли процес відбувається на його очах [10, с. 88].

Таким чином, закріплення в процесі судової реформи в статуті основних положень ознаменувало собою початок нового етапу в цивільному судочинстві. Закріплені в статуті принципи і порядок цивільного судочинства дають змогу зробити висновок, що характерною рисою судової реформи стало встановлення змагальної моделі процесу і ліберальної її форми.

Подальший розвиток вчення про принципи цивільного процесу пов'язаний із радянським періодом, що ознаменувався прийняттям Цивільного процесуального кодексу УРСР 1924 р., яким проголошувалися принципи диспозитивності, рівності сторін перед судом і законом, рівноправності сторін у процесі, активності суду, що розглядав справу, змагальності, гласності, національної мови судочинства, усності, безпосередності, безперервності тощо.

Попри проголошене розмаїття принципів цивільного судочинства того періоду, розуміння їх сутності та змісту, а також елементарних основ дотримання є неоднозначним. Деякі вчені стверджували, що він закріпив інквізиційну модель цивільного процесу, в якому надається значна роль судді і державному прокурору і превалює державний інтерес на протидію приватним інтересам сторін. Хоча навряд чи є достатньо підстав для висновку про чисто інквізиційну модель судового процесу за ЦПК УРСР 1924 р. Однак у частині взаємовідносин сторін і суду кодекс закріплював підвищену роль суду і прокурора в цивільному судочинстві.

Серед вчених так само не було єдності поглядів у трактуванні процесуальних принципів, однак одностайною була думка про їх значущість як основоположних засад цивільного судочинства та необхідність законодавчого закріплення.

Так, під принципом цивільного процесуального права К.С. Юдельсон розуміє теоретичні положення, які виражають необхідність певних способів і форм правового регулювання суспільних відносин державою, зумовлених об'єктивними закономірностями суспільного розвитку [11, с. 31–32].

На думку В.М. Семенова, принципи самі по собі становлять широку систему правових явищ, що охоплюють право загалом, усі його галузі та інститути. Все це зумовлює різноманітність поглядів на сутність, поняття, склад і систему принципів права. Вони створюються волею і свідомістю народу відповідно до економічних, політичних та інших потреб суспільного розвитку.

Автор називає їх «якісними особливостями цивільного судочинства, соціально-юридичної спрямованості галузі права» [12, с. 12, 28, 56–57]. Висловлені В.М. Семеновим міркування поділяє багато вчених.

На основі принципів відбувається подальше вдосконалення інститутів і норм цивільно-процесуальної галузі. Цивільне процесуальне право, будучи самостійною галуззю, базується на принципах процесуального права і на важливості дотримання прав людини. Складно заглиблюватися в дослідження галузевої дисципліни, не пізнавши сутності основоположних ідей, через що вчені-процесуалісти в різні часи приділяли значну увагу дослідженню цього напрямку.

Близький до сучасного виклад змісту принципів цивільного процесу був запропонований Н.А. Чечиною, на думку якої, принципи цивільного процесуального права – це основні ідеї, положення, керівні засади з питань здійснення правосуддя в цивільних справах, закріплені нормами цивільного процесуального права [13].

Досліджуючи понятійний апарат принципів, зауважимо, що багато вчених-процесуалістів особливу увагу приділяють необхідності нормативного закріплення принципів. Так, В.М. Шерстюк стверджує: «Принципи як найбільш загальні норми повинні займати в системі цивільного процесуального права відповідне місце» [14].

Нині принципи цивільного судочинства законодавчо закріплені у ч. 3 ст. 2. Цивільного процесуального кодексу України. З приводу їх трактування в теорії цивільного

процесу домінує положення, за яким принципи цивільного процесуального права – це основні, керівні ідеї, засади, що знаходять вираження, фіксацію та зміст у нормах права [15, с. 8].

Інша точка зору полягає в тому, що принципи цивільного процесуального права визначаються як найбільш загальна правова норма і є більш стабільними, ніж звичайні норми права. В.Ю. Мамницький робить висновок, що принципи цивільного процесуального права являють собою правові вимоги, об'єктивні за змістом і суб'єктивні за формою закріплення, які випливають із природи судової влади або з форми її здійснення, виражають специфічні риси і характеризують зміст цивільного процесуального права та перспективи його розвитку [16, с. 8].

З таким твердженням В.Ю. Мамницького погодитись не можна, оскільки зазначене трактування нівелює понятійні категорії принципу цивільного процесуального права і норми права. Поняття «принцип» збігається в такому разі із поняттям «норми права», і зазначені категорії підмінюють одна одну. А це неприпустимо, оскільки принцип і норма права співвідносяться через філософські категорії змісту і форми. У принципах втілюється головне, основне, що у них міститься, а вирішальне – у правових нормах. На наш погляд, правильніше говорити не про «найбільш загальну правову норму», а про «нормативно встановлені основні положення» чи засади.

Окремі вчені принципи цивільного процесу розглядають через категорію загальних засад, які визначають весь лад процесу загалом і всю систему цивільно-процесуальних відносин відповідно до завдань правосуддя [15, с. 8]. Водночас В.І. Тертишніков наполягає на визначенні принципів цивільного процесуального права України як основних ідей, уявлень про суд та правосуддя, які закріплені в цивільному процесуальному праві і внаслідок цього стали основними положеннями, якісними особливостями, що визначають характер цивільного процесуального права, порядок його застосування та перспективи подальшого розвитку [17, с. 31]. Таке розуміння принципів може бути підтримане з певними застереженнями. У запропонованому визначенні не йдеться про те, чиї ідеї і уявлення закріплюються в принципах цивільного процесуального права, чим вони зумовлюються та якого кола осіб стосуються. Крім того, принципи закріплюються в нормах права, які набувають сили не на перспективу, а з часу дії таких норм, і безпосередньо не визначають перспективи подальшого їх розвитку, як зазначає автор, а тільки сприяють їх визначенню.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи викладене, варто сказати, що для будь-якого періоду принципи незмінно залишалися основою для правозастосовної практики і покликані були сприяти найбільш вірному застосуванню норм цивільного процесуального права.

Значення принципів цивільного процесу залишалося незмінним як найважливіша його сутнісна характеристика, що володіє безпосередньою регулюючою властивістю.

Прийняття Статуту цивільного судочинства 1864 року вперше дало змогу закріпити в цивільному процесуальному законодавстві відповідні принципи, але й породило кілька протиріч, серед яких, зокрема, те, що демократичні принципи цивільного процесу, закладені судовою реформою, зіткнулися з відсутністю незалежності судової влади в умовах самодержавної монархії.

Демократичний характер цивільного процесу, як і всієї системи судочинства, заснованої на реформах 1864 року, суперечив суті самодержавної форми правління, якій не відповідала наявність самостійної, відокремленої від адміністрації судової влади. У результаті контрреформи обмежили низку прогресивних принципів судової реформи, в тому числі, ліквідували мировий суд, замінивши його адміністративно-судовими установами.

Відображаючи розвиток суспільних відносин і процесуального права загалом, принципи вдосконалювалися разом із ними, з роками набуваючи гарантуючих функцій, адже вони покликані забезпечувати реалізацію цілей і завдань цивільного судочинства.

Список використаних джерел:

1. Голубева Н.Ю. Поняття та система принципів цивільного процесуального права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 53. С. 103–114.

2. Курило М.П. Принципи цивільного процесу як концептуальна правова категорія. *Судова апеляція*. 2015. № 4. С. 33–40.
3. Логінов О.А., Штефан О.О. Цивільний процес України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 368 с.
4. Гражданский процесс : учебник. 2-е изд. перераб и доп. [Текст] / Под ред. М.К. Треушникова. Москва : ОАО «Издательский дом «Городец»», 2006. 784 с.
5. Дронов С. Стан доктринальних досліджень проблематики темпоральних принципів цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 25–29.
6. Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства, в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. Рассуждение, писанное для получения степени магистра гражданского законодательства / Кавелин К. Москва : Тип. А. Семена, 1844. 191 с.
7. История отечественного государства и права. Ч. 1. Под ред. О.И. Чистякова. Издательство Московского университета. 1992 / В.В. Абашидзе, Л.В. Дюков, Ю.А. Егоров и др. Издательство Московского университета Москва, 1992. 335 с.
8. История государства и права СССР. Учебник. Ч. 1 / Юшков С.В. 3-е изд., перераб. Москва : Госюриздат, 1950. 672 с.
9. Гольмстен А.Х. Учебник русского гражданского судопроизводства / под ред. и с предисловием М.К. Треушникова и Ю.А. Поповой. Краснодар : Совет. кубань, 2004. 484 с.
10. Хрестоматия по гражданскому процессу / Под ред.: Треушников М.К. Москва : Городец, 1996. 226 с.
11. Советский гражданский процесс. Учебник / Юдельсон К.С. Москва : Госюриздат, 1956. 439 с.
12. Конституционные принципы гражданского судопроизводства / Семенов В.М. Москва : Юрид. лит., 1982. 152 с.
13. Гражданский процесс. Учебник / Авдеенко И.И., Евсеев П.Н., Кабакова М.А., Каллистратова Р.Ф. и др.; отв. ред.: Чечина Н.А., Чечот Д.М. Москва : Юрид. лит., 1968. 456 с.
14. Шерстюк В.М. Система советского гражданского процессуального права (вопросы теории). Москва, 1989. 127 с.
15. Немировська О.В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 1999. 16 с.
16. Мамницький В.Ю. Принцип змагальності у цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Харків, 1995. 20 с.
17. Цивільне процесуальне право України : Підручник для юрид. вузів і фак. / В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, Є.Г. Пушкар та ін.; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 1999. 592 с.

